

Ірина Матяш,

доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, лауреат премії імені Миколи Костомарова НАН України, професор кафедри театрознавства Національного університету театру, кіно і телебачення імені М. Карпенка-Карого, перший заступник Голови Державного комітету архівів України.

ДИПЛОМАТИЧНА УКРАЇНКА В КАНАДСЬКИХ АРХІВАХ

Джерельна база історії української дипломатії надзвичайно розпорошена, особливо доби визвольних змагань 1917–1921 рр. Як відомо, значна частина представників щойно створеної дипломатичної служби УНР не змогла повернутися в Україну і змушена була торувати нелегкий життєвий шлях емігрантів. Дехто на певний час осів у Празі (для багатьох із них знайомство з радянським «смершем» закінчилося трагічно), інші розсіялися в Європі, а звідти переїхали з часом до США, Канади, Австралії. Крім особистих речей, вони везли з собою як дуже цінну частину свого дорожнього скарбу документи з інформацією про їхню службову діяльність та особисте життя. Згодом ці документи, збірки, колекції потрапили до архівних установ країн, де знайшли притулок українські політичні емігранти. Відтак у зарубіжних архівах відкритися документальні масиви, важливі для дослідження історії української дипломатії.

Архівні зібрання українських дипломатів знайшли у багатьох випадках надійний притулок в Канаді. Йдеться, наприклад, про унікальні колекції Андрія Жука, Михайла Єремєєва, Євгена Бачинського. Канадські державні й недержавні архіви (бібліотеки, музеї) та приватні колекції мають непересічне значення з точки зору вивчення історії української дипломатії. Відповідні документні комплекси зберігаються у національному архіві — Бібліотеці та архіві Канади, провінційних архівах

Онтаріо та Альберти, архіві Української Православної Церкви у Вінніпезі та архіві Монастиря св. отців василіан у Мондері, архіві Української вільної академії наук в Канаді, архіві Осередку української культури і освіти (Вінніпег, Манітоба), Українському архіві-музеї Альберти (Едмонтон). Завдяки послідовному впровадженню в 1970 роках ідеї багатокультурності в умовах двомовності як одній із провідних у культурній політиці цієї держави, архівні документи, пов'язані з історією української дипломатії, збережені й здебільшого доступні користувачам.

Створене в результаті реалізації політики багатокультурності в архівній сфері унікальне «українське зібрання» Бібліотеки і архіву Канади¹ (Оттава, Онтаріо) включає понад 220 фондів українського походження та створених українцями в Канаді. Це фонди особового і офіційного походження, громадських об'єднань, аудіо- та відеокolleкції, які відображають історію державотворення України, її духовний і культурний розвиток, життя українців у Канаді, а також майже 3,18 млн мегабайтів інформації в електронному форматі, в тому числі понад 9500 канадської періодики та книг різними мовами світу.

Найістотніша й маловідома в Україні інформація про розвиток української дипломатії та долю вітчизняних дипломатів зосереджена у фондах особового походження Андрія Жука, Ярослава Рудницького, Ольги Войценко, Михайла Єремєєва, Катерини Антонович, Володимира Кисилевського, Микити Мандрики, Василя Авраменка та ін.

Своєрідним архівом українського визвольного руху початку ХХ ст. є колекція *Андрія Жука*, яка впродовж останнього десятиліття неодноразово привертала увагу дослідників. Уперше склад колекції на підставі укладеного відомим канадським архівістом Мироном Момриком опису висвітлили для українських читачів Марина Палієнко та Ігор Срібняк². Згодом з'явилися публікації Ігоря Гирича³.

Висунута Центральною Управою УСС ідея створення на початку 1920-х років у Відні Товариства «Український Музей-Архів» для «збирання і сконцентрування в однім місці, упорядкування і відповідного забезпечення цілості і сохрannости актів урядових установ ЗУНР»⁴ була надзвичайно близька Андрієві Жукові, але бездіяльність щодо її втілення хвилювала його як свідомого українця. Звертаючись до Президента ЗУНР Євгена

Петрушевича, він наголошував: «...мене ця справа не обходить як держателя архівних і музеальних речей, отже мені також залежить в тім, щоби справа державних архівів у зв'язку зі справою Товариства «Музей-Архів» була так поведена, аби дійсно повстала якась поважна національна інституція, а вона може постати тоді, коли притягнеться до сего відповідальних людей»⁵.

Людиною, здатною належно організувати роботу Музею-Архіву, Андрій Жук вважав Мирона Гаврисевича. Високо цінуючи його як особу відповідальну, патріотичну, яка вміє поважати ідейні цінності, та зважаючи на достатню матеріальну забезпеченість, аполітичність і «прив'язаність» до Відня, він рекомендував Євгену Петрушевичу призначити Мирона Гаврисевича «зарядчиком державного архіву» та Головою Товариства «Музей-Архів»⁶. Натомість В'ячеслав Липинський радив ретельному збирачеві залишити активну політику заради організації збереження історичних джерел: «Краще візьміться серйозно і виключно за справу Музею-Архіву, до чого Вас саме життя і становище ваше (як посідача великого архіву) кличе»⁷. Та склалося так, що першим архівосховищем для збірки Андрія Жука стала його невеличка віденська квартира, а збирання й упорядкування архіву до кінця життя залишалося усвідомленою місією. Він мав наміри передати колекцію до Наукового товариства імені Шевченка у США чи до архіву ВУАН у Нью-Йорку, однак зрештою на початку 1980-х років її було переправлено з Відня до Оттави.

Важливою складовою колекції є особисті документи фондоутворювача — щоденники, нотатки, записники, приватне листування. Окрему групу становлять документи, пов'язані з діяльністю Союзу визволення України, РУП — УСДРП (у тому числі біографічні матеріали про Д. Антоновича, В. Дорошенка, А. Лівіцького, Б. Мартоса, М. Порша, В. Сімовича та ін.). Непересічне значення для дослідження історії дипломатії має комплекс документів, пов'язаних з дипломатичною діяльністю самого Андрія Жука — документи, газетні вирізки, статті, бюлетені пресових бюро дипломатичних представництв УНР, звернення голови української делегації на Паризькій мирній конференції 1919–1920 рр. графа Тишкевича до міністра закордонних справ УНР, Статут та звіти Західно-українського товариства Ліги Націй, листування з Відділом Українського Червоного Хреста для допомоги полоненим в Австрії та ін. Тут

відклалися унікальні видання, зокрема бюлетень «Die Ukraine» Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, жодного примірника якого не збереглося ні в Україні, ні в Угорщині.

Цінну інформацію містить корпус епістолярних джерел. Це листування з Сергієм Єфремовим, Антоном Крушельницьким, Іваном Огієнком, Олександром Олесем, Михайлом Грушевським, В'ячеславом Липинським, Лонгином Цегельським, Миколою Васильком, Миколою Поршем, Володимиром Темницьким, Володимиром Винниченком, Василем Доманицьким, Іваном Возняком, Володимиром Дорошенком, Дмитром Донцовим, Романом Перфецьким, Симоном Петлюрою, Юрієм Тищенком (Сірим). До унікальної можна віднести інформацію про останні дні Володимира Темницького, організацію для нього матеріальної допомоги. Листування Андрія Жука та В'ячеслава Липинського, яке власник архіву вважав однією із найцінніших частин свого зібрання й зберігав у оригіналах і копіях, опубліковано 2003 року в першому томі серії «Архів» проекту «В'ячеслав Липинський: повне зібрання творів, архів, студії»⁸, а копії всіх листів зберігаються у фонді проф. Івана Лисяка-Рудницького в Архіві Альбертського університету в Едмонтоні. Загалом колекція Андрія Жука є важливим джерелом до історії українського визвольного руху, потреба повернення якого до України очевидно назріла. Зважаючи на відповідне бажання фондоутворювача та створення в Україні Центрального державного архіву зарубіжної україніки необхідне об'єднання в цьому напрямку зусиль науковців, архівістів та дипломатичних працівників.

Не менш складна одісея фонду українського громадського діяча, журналіста, дипломата *Михайла Єремєєва*, який на схилі життя основним завданням визначив упорядкування свого коло-сального за складом і змістом архіву. Як науковець, він усвідомлював значення збірки для історії. «Само собою що не весь матеріял є цінний, але є багато уніків, як наприклад, моє листування з українськими і прометеевськими діячами, яке виносить понад 500 листів. Там є листи М. Тишкевича, В. Винниченка, Б. Мартоса, Лівіцьких (батька й сина), М. Ковалевського, кн. Трубецького до наших послів у Європі. Є наші дипломатичні документи, пашпорти дипломатичні і консульські, видання еміграції. Колекції моїх бюлетенів на 6 мовах, велика кількість витинків з чужих газет, матеріяли в справі убивства С. Петлюри і процесу Шварцбарда, відгуки на це світової преси

і багато інших. В Бібліотеці є також немало цінних видань, а окрім того маю великий фото-архів, де є ще недруковані фото С. Петлюри. Все це має історичну цінність, яка значно збільшиться, коли я зможу сам упорядкувати мої збірки, бо я знав всіх кореспондентів особисто і можу дати їх цінні характеристики», — писав він директору Бібліотеки Симона Петлюри в Парижі менше ніж за два роки до смерті. Висновків про необхідність особистого впорядкування власного архіву дійшов після кількох невдалих спроб доручити цю важливу справу добровільним помічникам (один викрав старовинні гравюри й усі марки, іншому не знайшлося місця в домі для роботи), відсутності розуміння в родині важливості архіву й краху ідеї створення в Женеві Центрального українського архіву. 84-річний учений усвідомлював брак часу на тривалу роботу з упорядкування архіву. Не маючи засобів для життя, він вирішив продати архів за 25 000 швейцарських франків для того, щоб мати кошти на впорядкування архіву, а решту грошей залишити за заповітом інституції, яка придбає його архів. На початку 1980-х років збірка нарешті знайшла місце в Національному архіві Канади (тепер — Бібліотека і архів Канади).

Фонд Михайла Єремєєва має в своєму складі його особисті, родинні, дипломатичні документи, листування. Великий блок, на цінності котрого наголошував фондоутворювач, становить листування. Респондентами Михайла Єремєєва були Дмитро Андрієвський, Микола Аркас, Степан Баран, Євген Бачинський, Олександр Шульгін, Євген Деслав, Дмитро Дорошенко, Світозар Драгоманов, Никифор Григорійв, Андрій Макаренко, Борис Мартос, Євген Онацький, В'ячеслав Прокопович, Роман Смаль-Стоцький, Микола Троцький, Микола Василько, Андрій Жук та ін. У фонді Єремєєва чи не найширше представлено документи про українську дипломатію доби УНР (Надзвичайні дипломатичні місії УНР в Парижі, в Італії, Швейцарії), Товариство Симона Петлюри (листування, інформація про процес над Шварцбардом, нотатки, вирізки з газет), родину Андрія Чеховського та ін.

Цінну інформацію зберігає фонд живописця, графіка, дружини Дмитра Антоновича — *Катерини Антонович (Серебрякової)*. Досить повно представлено у фонді листування як у родинних справах (листи від Марка, Алли, Ярослава Рудницького), так і в громадських, наукових, культурних (листи від Бориса

Мартоса, Володимира Міяковського, Юрія та Наталії Русових, Михайла Садовського, Олександра Шульгіна, Юрія Сірого (Тищенко), Олександра Тимошенка, Ольги Войценко, Андрія Жука, Аркадія Марголіна та ін. На спеціальне дослідження заслуговують біографічні записки Катерини Антонович про Миколу Міхновського, Олександра Олеса, Софію та Наталію Русових, Людмилу Старицьку-Черняхівську та родину Старицьких. Поспіль із документами зберігаються друковані матеріали: газети, журнали, дитяча література (поеми, переклади) тощо.

Не менш цінну інформацію зберігає фонд авторки 8-томного «Літопису українського життя в Канаді» (Вінніпег; Едмонтон, 1967–1992), видавця, письменниці, громадської діячки *Ольги Войценко*. Тут серед великого листування з родиною генерала Сікевича, Глави Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині, є листи Михайла Грушевського до редакції газети «Український голос», творчі матеріали.

Зі змістом мікрофільмованого фонду громадсько-політичного діяча, дипломатичного працівника, журналіста, літературного критика, ідеолога українського націоналізму *Дмитра Донцова* можна ознайомитися переважно в копіях. Тут зберігаються його особисті документи біографічного і майнового характеру, службової та громадської діяльності (зокрема, інформація про відділ Осередку слов'янських студій при Університеті в Монреалі, де на створеній 1949 року кафедрі української літератури викладав Дмитро Донцов), «Справи Донцова» в Англії та Канаді щодо обговорення права в'їзду Донцова до Канади та вимог видачі його Москві), епістолярій (зокрема, листування Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Швейцарії за 1919–1920 рр.), наукові й творчі рукописи (машинопис статті «Мазепина зоря і наш прогресивний вік» та ін.), матеріали, зібрані для написання наукових праць. Переважна більшість документів фонду Донцова торкається еміграційного (зокрема канадського) періоду його життя та діяльності. Частину цих документів опублікувала 2003 року Галина Сварник⁹.

Важливим джерелом до історії української дипломатії доби УНР є фонди науковців і громадських діячів *Микити Мандрики* та *Данила Лалкова*. Зокрема, документи з фонду Данила Лалкова містять інформацію про будапештські адреси співробітників Надзвичайної дипломатичної місії УНР в

Угорщині в січні 1922 р., прибуття родини Данила Лалкова разом із родиною генерала Сікевича до Канади 9 червня 1924 р., оригінали дипломатичних паспортів і кур'єрських посвідок. Крім того, у фонді збереглися документи про освіту, службову діяльність тощо.

Не менш важливе значення для дослідження історії української дипломатії має колекція політичного і церковного діяча, журналіста, дипломата *Євгена Бачинського* у Бібліотеці Карлтонського університету. Вона має кількісні параметри 115 л. м., у тому числі 67 л. м. рукописів (понад півмільйона одиниць) та 1500 од. друкованих видань, а також 40 л. м. документів, отриманих від Леоніда Бачинського, і включає документи офіційного та особового походження (протоколи, листування, підготовчі матеріали і рукописи наукових праць), примірники газет та вирізки з газет, які відображають діяльність української еміграції в Європі від кінця ХІХ ст. до 1960 року, книги (монографії та серійні публікації).

Доля цього високовартісного зібрання подібна до долі зібрань Андрія Жука і Михайла Єремєєва. «Не знаю, як Ви улаштувалися з своїми Архивами? Я ж цілком безпомічний і під обстрілом злих духів (буквально!), бо свої у мене викрали частину бібліотеки і... продали, може й ворогам! Як не соромно й не сумно, а мушу признатися: я живу тепер в горах як і десять літ тому, а мої книжки були «на перехованню» в Женеві, звідки таємно зникли... Але Архиви при мені, тільки що буде, як мене не стане на світі? Немає де і у кого певного переховати, пересилати до брата коштує багато грошей, котрих ми не маємо. От і міркуй: все що назбирав за 54 роки може погинути. Особливо мені було шкода мої «Діярії» з 1900–1950 рр. з документами котрі я ретельно писав і складав. А як Ви собі порадили? Може й мені порадите?», — звертався він до Андрія Жука в листопаді 1961 року. Євген Бачинський прагнув зберегти архів «за всяку ціну», відтак шукав надійного місця. Результати пошуків не втішали: женевські бібліотеки брали на депозитне зберігання переважно зібрання, які торкалися Швейцарії, отже його архів був непрофільним. До США він отстаточно вирішив колекцію не пересилати. Між тим цінні документи з архіву зникали — крім втрачених на початку 1960-х років зі скринь, що зберігалися у піддашші будинку його сина в Женеві, частину викрали дослідники, які працювали з дозволу власника в його архіві, части-

ну Євген Бачинський передав до Бібліотеки Симона Петлюри в Парижі, подарував українським військовополоненим та біженцям в Західній Європі.

Найважливішою частиною колекції є щоденник. «Може як попаде до рук правдивих істориків (не марксистів з ленінською принциповою брехнею) так бодай на приложених документах пригадуються», — сподівася Євген Бачинський, ретельно впорядковуючи свої записи впродовж багатьох років. Його «діарій» складає майже 230 папок рукописів та 400 папок публікацій (переважно газетний матеріал) за 1905–1939 рр.

Зібрані Євгеном Бачинським документи містять інформацію про діяльність Надзвичайної економічної місії УНР у Женеві 1919–1923 рр. (детальні протоколи засідань та зустрічей місії, рішення, бухгалтерські книги та інші фінансові документи), статті та листування з родиною Чижевських, фото, негативи на склі, листівки, документи про діяльність Женевського українського клубу (1919–1939): списки членів, звіти, протоколи, витяги з протоколів, фінансові документи, офіційне листування з Українським Червоним Хрестом та іншими організаціями, статті та публікації про голод в Україні, документи про діяльність українців у Швейцарії, культурно-просвітницьку діяльність СВУ в таборах військовополонених, брошури, фото, примірники «Вісника Союзу визволення України» тощо.

Також цікавими є фонди офіційного та особового походження, які зберігаються в Провінційному архіві Онтаріо. Особливе значення мають збірки Українського народного дому та колекція *Степана Россохи* — українського громадсько-політичного діяча, журналіста і видавця, що включає особисте листування автора з членами родини і друзями в Україні, листування з різними українськими організаціями (Спілкою українських журналістів Канади, Спілкою українських журналістів на вигнанні, Спілкою українських журналістів на еміграції (Regensburg) та ін.), документи українських національних організацій (ОУН, Спілка українських політичних в'язнів Української Національної Ради в Європі, Української Національної Федерації), документи культурних і мистецьких організацій, майже 2000 фотографій, на яких зображені політичні, релігійні, культурні події в Україні і в Канаді, а також фотографії українських і канадських діячів.

У столиці провінції Манітоба Вінніпезі в архіві Осередку української культури і освіти, створеному 1944 р. із метою консолідації активних сил задля розвитку української культури й освіти в Канаді, належної репрезентації українських культурних надбань у культурі Канади, досягнення конструктивної співпраці українців з представниками інших етнічних груп Канади й Америки зберігаються цінні архівні збірки видатного композитора Олександра Кошиця, відомого українського громадсько-політичного діяча Івана Боберського, визначного військового і політичного діяча, коменданта УВО і Голови Проводу українських націоналістів Євгена Коновальця, режисера і оператора, дипломатичного кур'єра Євгена Деслава (Слабченка) та ін. Унікальні світлини й негативи містить колекція фотодокументів (75 тис. фото), які відтворюють життя українських дипломатів у Канаді.

Значна за обсягом збірка *Івана Боберського* включає його щоденник (опублікований 2003 року в Києві Юрієм Мициком) та автобіографію (1924 р., англ. мова), листування з Володимиром Сікевичем, Григорієм Скегаром, Василем Авраменком, Євгеном Деславом, Олександром Сушком, тексти біографій Григорія Скегара, Данила Лалкова; газетні вирізки про вибори в Галичині 1928 р., фінансові документи, програми Українського народного дому у Вінніпезі, статут та підготовчі матеріали Товариства українських журналістів і письменників у Канаді (1923 р.), товариств «Рідна школа» та «Рідна лічниця» у Львові.

Майже десятилітнє перебування Івана Боберського в Канаді, спершу як дипломатичного представника уряду ЗУНР та Українського Червоного Хреста (1920–1924), згодом голови компанії «Трансатлантик», яка опікувалася еміграцією та поселенням українців (1924), та керівника українського відділу пароплавної компанії «Кунард» (1925), його співпраця з Асоціацією добробуту українських емігрантів св. Рафаїла в Канаді зумовили наявність у колекції відповідних документальних комплексів. Це списки українців у Канаді та США, листування Дипломатичного представництва ЗУНР у Канаді, адреси українців у Канаді, листування імміграційних товариств (у тому числі «Трансатлантик»), документація про подорожі до Європи, листування Товариства опіки над українськими переселенцями ім. св. Рафаїла (1952) про організацію переїзду українців з Чернівців до Монреалю у бюро Кунард та інші справи щодо

опіки над емігрантами та їхнього виїзду до України, анкети, реклами, списки, бюлетені лінії. Звіти про кількість родин, які виявили бажання приїхати до Манітоби (1927–1928), тощо.

Колекція *Євгена Коновальця* включає різноманітні матеріали (документи і речі музейного характеру), залізничні квитки, листівки з дописами, візитівки Дмитра Андрієвського, Володимира Мартинця, Осипа Назарука, Івана Рудницького, Володимира Старосольського, Арнольда Марголіна, Володимира Шухевича, повідомлення про смерть Федора Короліва 14 лютого 1935 р., листування 1920–1921 рр. з Дмитром Донцовим, Романом Дашкевичем, Іваном Рудницьким, статут Європейського об'єднання української еміграції; паспорт Євгена Коновальця, бланк Посольства ЗУНР у Відні, концепція створення організації «Молода Галичина», заява Західно-української територіальної групи в справі виходу галичан і буковинців зі Всеукраїнської національної ради (1929–1930 рр.), комплекти примірників часопису «Сурма» (1927–1932), «Літопису Червоної Калини» (1935–1939).

Документи про діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Італії (накази, телеграми, фінансові документи, випуски бюлетеня пресового бюро місії (1920); статті на політичні теми, вирізки з газет про Україну) збереглися у фонді *Євгена Онацького*. Цінним джерелом до історії дипломатії є машинопис двох його спогадів «Сторінки з Римського щоденника» (1920, грудень — 1935; 1936–1943). Збереглася у фонді й брошура Любомира Винара «Євген Онацький — чесність з нацією: 1894–1979».

Відомості про режисера і оператора, лауреата «Оскара» за найкращий фільм європейського кіно 1938 року «Війна хлопчаків» *Євгена (Ежена) Деслава (Слабченка)* збереглися в його фонді. Впродовж 1919–1921 рр. Євген Деслав працював дипломатичним кур'єром у МЗС УНР, брав участь у роботі української делегації на Паризькій мирній конференції та був причетним чи не до найскладнішого етапу створення української дипломатії.

1949 року Євген Деслав переїхав до Канади, але через розчарування станом кінопромисловості цієї молодोї країни повернувся до Європи. Відтоді до сфери його інтересів потрапила проблема збереження архівів і бібліотек у сенсі збереження колективної пам'яті українців поза межами України. Його болісно

вразив факт придбання Григорієм Костюком архіву Володимира Винниченка за 50 доларів! Євген Деслав почав збирати українські архіви («Збірку україніки»), намагався захистити від розграбування бібліотечно-архівну колекцію Євгена Бачинського, збирав архів Центральної Ради, 1954 року заснував у Ніцці Український кіноархів. Водночас митець започаткував кілька творчих проєктів, серед яких незняті фільми про Івана Мазепу та Євгена Коновальця, неопубліковані літературні твори, невидана історія української дипломатії.

Незавершений машинопис його праці «Дипломатична історія України» (1964) з ілюстраціями (картами, схемами, фото, макетами обкладинок) — перша спроба створення синтетичної історії української дипломатії — є перлиною його колекції. Фактично колекцію складають три теки: одна з рукописом «Дипломатичної історії України» та газетними вирізками, присвяченими творчості Євгена Деслава, дві — з ілюстраціями до цього видання. Лише окремі ілюстрації (фото співробітників українських дипломатичних місій) були надруковані в Історичному календареві-альманасі «Червоної Калини» за 1939 р. та повторені в одному з випусків «України дипломатичної».

У колекції інженера, журналіста, провідного члена ОУН і УСГ *Михайла Селешка* істотне джерельне значення мають машинописи статей на політичні теми: «Націократія», «Історичний розвиток конфліктного процесу», «Докладне визначення наших кордонів», «Три воєнні роки ОУН», «Так було — так буде», листування Володимира Сікевича з управою Української Стрілецької Громади про організацію виступів генерала перед членами громади, підготовку ювілею його військової служби, публікацію споминів (1933–1941), видання Відділу інформації Центрального представництва української еміграції в Німеччині, примірники «Бюлетеня Націоналістичної пресової служби» (1939–1940), «Лекторату закордонної преси» (1939–1940), «Української фаланги» (1950).

Серед документів колишнього голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині генерала *Володимира Сікевича* збереглися машинописний примірник його спогадів, фото з членами ювілейного комітету, нагороди генерала Сікевича: Пропам'ятний хрест УГА, Хрест Симона Петлюри; карта України; листування з різними установами та особами про організацію поїздок генерала Сікевича з доповідями; вирізки з газет.

Загалом збережені в архіві Осередку колекції відомих українців, українських установ і організацій (Світової федерації українських політичних в'язнів, Центрального українського допомогового бюро в Лондоні (Велика Британія), Асоціації добробуту українських емігрантів св. Рафаїла в Канаді та ін.) містять цінну (почасти — унікальну) інформацію з історії українських визвольних змагань 1918–1920 рр., української дипломатії, міжвоєнної та повоєнної еміграції, культурного і громадського життя українців у Канаді.

Другою недержавною архівною установою у Вінніпезі є Архів ВУАН і Військово-історичний музей-архів, основу фондів якого становлять документи УВАН у Канаді та збірка Українського воєнно-історичного інституту. Історія останнього зібрання, яке за заповітом має бути повернуте в Україну, заслуговує на окреме дослідження. Її складовою частиною є архів *генерала Садовського*, до якого належать особисті документи військового і громадського діяча, тексти статей, доповідей, листування з Михайлом Єремєєвим, Василем Авраменком, Микитою Мандрикою, Всеволодом Петровим, Володимиром Сікевичем, Олександром Шульгіним, Андрієм Жуком, Матвієм Стаховим, Володимиром Дорошенком та ін., документи про заснування нагороди Хрест Симона Петлюри, грамоти, бланки, матеріали з таборів переміщених осіб, документи про Українську Національну Раду й ін.

Біографічні матеріали містять цінні відомості про життя та діяльність багатьох визначних громадських та політичних діячів: Євгена Бачинського, Івана Боберського, Петра Болбочана, Володимира Винниченка, Семена Вітвицького, Ніколая Вояковського, Габсбург-Льотрігена, архикнязя Вільгельма (Василя Вишиваного), Ісаака Мазепи, Андрія Ливицького та ін.

Заслуговує на увагу збірка матеріалів про Симона Петлюру: газетні вирізки, оголошення про вшанування пам'яті Головного отамана Армії УНР, фотографії, листівки та листування з Ольгою Петлюрою.

Окрему групу матеріалів становлять рукописи та машинописи спогадів учасників визвольної боротьби, які активно збирав УВІІ: спомини Л. Биковського, М. Битинського, С. Волинця, П. Зайцева, М. Крата, М. Ливицького, В. Петрова, У. Самчука, М. Угриня-Безгрішного, Л. Шанковського та ін.

Архів Української Православної Церкви у Вінніпезі (Манітоба) від кінця 1990-х років відомий українським дослідникам як місце зберігання архіву *митрополита Іларіона (Івана Огієнка)*. Склад і зміст цієї збірки неодноразово висвітлювався в наукових виданнях Юрієм Мициком, Іриною Тюрменко, Миколою Тимошиком¹⁰ та ін. Утім, у фонді митрополита Іларіона нам вдалося виявити не відомий раніше цінний для історії української дипломатії документ — книгу протоколів нетривалий час очолюваного Іваном Огієнком Міністерства віросповідань УНР, зокрема з детальним описом міжнародної діяльності. Має інтерес і листування Івана Огієнка з українськими діячами в Україні та на еміграції, фотодокументи.

Основу фондів іншого церковного архіву — Монастиря св. отців василіан у Мондері (Альберта) становить колекція священика і дипломата о. Жана. Тут збереглися карти, метричні та рукописні книги, фотодокументи, стародруки («Акафіст», Євангеліє XVI ст., «Тріодь» XV ст. та ін.).

Поспіль із церковними архівними інституціями в Альберті функціонують громадські установи пам'яті, багатоаспектна діяльність яких засвідчує не лише активність українського життя, але й шанобливе ставлення до традицій, історії та культури українців.

У фондах заснованого групою відомих підприємців з української громади в Едмонтоні на чолі з Григорієм та Стефанією Йопиками Українсько-канадського архіву-музею Альберти (УКАМА) зберігається великий масив архівної україніки. Архівна збірка УКАМА включає колекції знаних репрезентантів української громади та українських організацій Альберти. Найціннішою знахідкою у фондах УКАМА можна вважати листування Дмитра Дорошенка з Петром Лазаровичем за 1933–1950 рр. Істотне наукове, історичне і культурне значення має також колекція (понад триста назв) українських часописів, що виходили в Альберті та інших канадських провінціях, у США, Бразилії, Аргентині, Австралії, європейських країнах, в Україні та Китаї, у тому числі — раритетні видання: українські газети з Маньчжурії 30-х років XX ст., Карпатської України 1938–1939 років, газети періоду Другої світової війни тощо.

Таким чином, є всі підстави стверджувати наявність в канадських архівах багатоаспектного масиву джерел до історії української дипломатії, зосередженого в Оттаві та історичних «столицях українства» — Едмонтоні, Вінніпезі, Торонто. Типовидовий склад таких документів (офіційного й особового походження) досить різноманітний: управлінська (організаційно-розпорядча, фінансова) документація, офіційне і приватне листування, науково-технічна документація, щоденники, спогади, аудіовізуальні документи, картографічні документи, документи усної історії.

Джерельні комплекси, «винесені» переважно другою і третьою хвилями еміграції за межі України, містять надзвичайно цінну інформацію про ключові події розвитку історії української дипломатії. В разі виключення їх з поля дослідження значно зменшуються шанси на об'єктивність висновків будь-якої серйозної праці. Фонди та колекції особового походження, утворені в діяльності українських емігрантів — колишніх працівників дипломатичної служби, дозволяють з'ясувати факти й дати, пов'язані з їхнім життям поза батьківщиною. Біоісторіографічні студії без доступу до такої інформації приречені на незавершеність. Чи не найбільш перспективною є група джерел усної історії, оскільки під час записування усної історії в Канаді основна увага зосереджувалася переважно на піонерському періоді, тоді як міжвоєнна та повоєнна еміграція залишалася «в тіні». Між тим, спогади представників саме цих хвиль еміграції можуть містити цікаві факти з історії української дипломатії та життя її репрезентантів. Для розвитку такого напряму досліджень необхідно об'єднати зусилля українських і канадських науковців та дипломатів. Зокрема, наукова співпраця, в тому числі і в підготовці архівних довідників про архівну україніку в Канаді, належить до предмета угоди між Українським науково-дослідним інститутом архівної справи та документознавства і Канадським інститутом українських студій Альбертського університету, підписаної у травні 2007 року в м. Едмонтоні (Альберта).

Слід зауважити, що доступ до інформації в деяких випадках регулюється особами, які передали документи на зберігання. Для користування такими документами необхідно отримання спеціального дозволу (наприклад, колекції Михайла Єремєєва, Василя Авраменка в Бібліотеці та архіві Канади, колекція Івана

Лисяка-Рудницького в Архіві Університету Альберти, колекція Юрія Луцького в Архіві Торонтського університету та ін.).

Водночас важливо, що окремі фонди, згідно з заповітом фондоутворювача, мають бути передані в Україну — незалежну демократичну державу, за яку вони боролися впродовж свого життя. (Йдеться, наприклад, про колекцію Андрія Жука з Бібліотеки і архіву Канади, фонд митрополита Іларіона (Огієнка) з Архіву Української Православної Церкви в Канаді, архів генерала Михайла Садовського з Архіву УВАН та Військово-історичного музею-архіву у Вінніпезі та ін.).

Отже, залучення до наукового обігу джерел, які зберігаються в зарубіжних архівах, сприятиме створенню об'єктивної історії української дипломатії, а повернення частини таких джерел в Україну (в оригіналах чи копіях) дозволить активізувати і розширити дослідницьку роботу.

¹ Цю установу національного значення створено на базі колишніх Національної бібліотеки Канади та Національного архіву Канади згідно з Актом про Бібліотеку та Архів Канади від 22 квітня 2004 р. Національний архів Канади офіційно засновано 1872 р.

² *Палієнко Марина, Срібняк Ігор*. Матеріали колекції Андрія Жука Національного архіву Канади як джерело вивчення історії України // Спеціальні галузі історичної науки: Зб. на пошану М. Я. Варшавчика. — К., 1999. — С. 168–175.

³ *Гурич Ігор*. Канадський архів Андрія Жука // Молода нація. — 2002. — № 3 (24). — С. 168–176; *Гурич Ігор*. Архів Андрія Жука як джерело дослідження українського суспільно-політичного життя початку ХХ ст. // До джерел: Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Л., 2004. — С. 441–454.

⁴ Національний архів і бібліотека Канади, MG30C167, Vol. 24, Ph. 6.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ *Гурич Ігор*. Архів Андрія Жука як джерело... — С. 448.

⁸ *Липинський В'ячеслав*. Твори. Архів. Студії / Гол. ред. Ярослав Пеленський. — Т. 1: Листування. — К.; Філадельфія: Вид. «Смолоосип», 2003. — С. 741–844.

⁹ *Сварник Г. Дмитро Донців у невідомих документах 1890–1945 рр. з Національного архіву Канади* // Воля і Батьківщина. — Л., 2003. — Ч. 1-2. — С. 173–186.

¹⁰ *Див.: Болохівщина: Земля і люди. — Хмельницький: Стара Синява; Любар, 2000. — С. 269–274; Мицик Юрій*. З архівної спадщини митрополита Іларіона (Огієнка) // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. Вип. 3: Джерелознавчі дисципліни. — К., 2001. — С. 41–62; Тимошик Микола. Архів митрополита Іларіона в Канаді: проблема повернення в Україну // Студії з архівної справи та документознавства. — 2001. — Т. 7. — С. 95–99.